

Петар Ђурђевић
Срби на простору
данашње Војводине
од 1848. године
до 1910. године

2021.

**СРБИ НА ПРОСТОРУ ДАНАШЊЕ ВОЈВОДИНЕ
ОД 1848. ГОДИНЕ ДО 1910. ГОДИНЕ**

ПЕТАР БУРЂЕВ

ИЗДАЈЕ:

Фондација „За српски народ и државу“

ДИЗАЈН КОРИЦА И ПРИПРЕМА ЗА ШТАМПУ:

Горан Ратковић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Катарина Пиштелић

ШТАМПА:

Бирограф, Београд

ТИРАЖ:

500 примерака

© Фондација „За српски народ и државу“, 2021.

ISBN 978-86-81728-06-2

Илустрација на насловној страни:

Светозар Милетић, литографија из 1867. године

Извор:

[commons.wikimedia.org / public domain](https://commons.wikimedia.org/public_domain)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(=163.41)(439.2)

БУРЂЕВ, Петар, 1978–

Срби на простору данашње Војводине : од 1848. године до 1910. године / Петар Ђурђев. - Београд :
Фондација „За српски народ и државу“, 2021 (Београд : Бирограф). - 50 стр. ; 20 cm

Тираж 500. - Библиографија: стр. [51-52].

ISBN 978-86-81728-06-2

а) Срби – Историја – Аустроугарска

COBISS.SR-ID 39137033

Садржај

**Срби на простору данашње Војводине
од 1848. године до 1910. године**

5

Војводство Србија и Тамишки Банат

20

Након Мохачке битке, 1526. године, простор северно од Саве и Дунава потпао је под готово довековну власт Османског царства. У том периоду простор Срема, Баната, Бачке и Барање добио је готово искључиво српски етнички карактер. Велики бечки рат, који је трајао 1683–1699. године, био је историјска прекретница за простор централног Подунавља, јер је завршен процес територијалног напредовања Османске империје у овом делу Европе. На ратом опустелом простору тадашње Јужне Угарске појавио се нови господар, Хабзбуршка империја. Турска власт је постала прошлост, а Срби су се нашли пред великим историјским задатком организовања народног живота под новим господарем. Биле су то године великих историјских искушења и страдања српског народа, Велике сеобе Срба, Ракоцијеве ребелije и Друге сеобе Срба. Положај Срба у земљама хабзбуршких царева био је, осим законима различитих покрајина овог мултинационалног царства, регулисан привилегијама које су српском народу дате за услуге учињене Монархији. Статистички гледано, Срби су представљали малу популацију у мноштву народа који су живели у Хабзбуршком царству. Његов значај је био у томе што су добрим делом били наоружани, увек спремни да крену у рат како би сачували свој привилеговани положај и слободу.

Патријарх Арсеније III Црнојевић, после неуспеле заједничке борбе са Хабзбурзима у Јужној Србији против Османлија, морао је, с многим представницима српског народа, да се повуче према северу, заједно са аустријском војском и устаницима, испред турске немилосрдне освете. Цар Леополд I је 6. априла исте године послао позивно писмо балканским хришћанима. У том позиву, првенствено Србима, обећано је да ће, осим слободе вероисповести и избора својих војвода, имати још и многе друге повластице ако пристану уз Аустрију и поново устану против Турака. Стога је патријарх сазвао сабор црквених и народних првака у Београду, 18.

јуна 1690. године. Тада је одлучено да Срби признају цара Леополда за свог господара и обећају му да ће уз њега и даље верно истрајати у борби против Турака. На сабору је решено да цара о томе извести народни јенопољско-арадски владика Исаија Ђаковић. Он је уједно поднео цару и молбу да Србима који ступају под његову власт осигура, у складу с позивом и обећањима, пре свега црквено-народну самоуправу, по дотадашњем народном обичају, на челу са патријархом-архиепископом.

Цар Леополд I, ценећи велике услуге српских устаника аустријској војсци у борбама против Турака, од Беча и Будима до Скопља, Штипа и Призрена, и очекујући од њиховог насељавања у својој држави велике политичке и економске користи, примио је у Бечу владика Исаију. На основу народних тражења, 21. августа 1690, издао је прву привилегију или повластицу за православне Србе под аустријском влашћу. Овакво устројство живота заједнице није било изузетак. Срби су добили право да у оквиру друге државе могу да живе по свом обичајном праву и традицији. Том привилегијом Србима су дати слобода вршења богослужења по православном српском начину и употреба старог календара у Аустрији, у којој су већ око 100 година користили нови календар, што су, према мишљењу прелата Римокатоличке цркве, били огромни уступци једном шизматичком народу. Патријарху и осталом српском свештенству дата су углавном иста права, која су имали и под Турцима. Тако је одређено да архиепископ може да постане само православни Србин кога Српски народно-црквени сабор изабере, а он, као врховни црквени старешина, може слободно, по старим обичајима, да управља црквено-народним животом, поставља митрополите и епископе, игумане и свештенике, подиже цркве, школе, манастире итд. Та прва привилегија постала је главни основ за српску православну народно-црквену самоуправу под аустроугарском влашћу. Патријарх је, међу-

тим, под турском влашћу имао и нека световно-политичка права над православним Србима, а народ је опет имао своју сеоску, донекле и градску самоуправу.

Цар се одазвао и тој српској молби, те је, 20. августа 1691, потврђујући прву привилегију, и додајући да православни Срби зависе од свог архиепископа не само у црквеним него и у световним односима, да архиепископ наслеђује не само епископе него и све друге православне Србе који умру без наследника и тестаментa (кадуцитет), и да српски народ по градовима и селима може слободно да живи по својим обичајима и под управом својих народних власти (магистрата), кнежева и других старешина које сам изабере.

Најзад, привилегијом, која је објављена преко угарске Дворске канцеларије 4. марта 1695, цар је ослободио Србе и плаћања десетка, позивајући се притом на декрете угарских краљева Владислава и Матије из XVI века, који су већ тада православне Србе насељене по Угарској ослободили плаћања десетка представницима Римокатоличке цркве.

На основу тих повластица организована је Српска православна црква у Угарској, Хрватској и Славонији (1708. Крушедолска, а од 1713. Карловачка митрополија). Сходно слову ових привилегија, првих година после сеобе била је заведена нека врста теократске владавине, те је патријарх постављао и народне официре, судио у грађанским споровима, потврђивао статуте трговачких и занатлијских цехова итд. Срби у земљама Хабзбурга нису били покорени оружјем ни освојени, него су махом добровољно признали власт аустријских царева и заједно са аустријском војском из Угарске, Хрватске и Славоније ратовали против Турака.

Међутим, увођење привилегованог система за православне Србе наишло је на оштре отпоре мађарског и хрватског

племства, као и Римокатоличке цркве. Властела у Угарској и Хрватској много пута није хтела да их призна, те је готово целог XVIII века на државним саборима устајала против српских права и проглашавала их штетним по државу и верске интересе. Стога су православни Срби у Угарској, Хрватској и Славонији, упркос свим повластицама на папиру, доживљавали многе невоље бранећи се од насиља хабзбуршких власти, јер су оне, највише у тежњи за унијаћењем и покатоличавањем Срба, у свакој прилици настојале да што више ограниче и на свој начин протумаче права Српске православне цркве и народа.

Ради тога су готово сви српски митрополити у XVIII веку и разне народне и саборне депутације проводили често читаве месеце у Бечу, заузимајући се код царскога двора за потврду стечених права и интересе своје цркве и народа. Како су аустријским царевима у то доба Срби, као одлични ратници, често били потребни, потврђивали су им издате привилегије. Тако је повластице цара Леополда I потврдио цар Јозеф I, а затим и цар Карло VI у неколико наврата. Последњу потврду српских народних привилегија издала је царица Марија Терезија, 24. априла 1743, али са кључном клаузулом: уколико оне не вређају туђа права. Пошто су до тада већ била збрисана готово сва раније дарована политичка права српског народа, државне су власти све одлучније настојале да се и црквене повластице што више ограниче и измене. Покушаје царице Марије Терезије да то учини тзв. регуламентима (27. септембра 1770. и 2. јануара 1777) српски народ је успео да одбије. Међутим, Деклараторијом од 16. јула 1779. државна власт, противно слову привилегија, добила је извесну превласт у управи Српском православном црквом Карловачке митрополије. Тиме је обим привилегија знатно смањен, тако да се о њима зборило само још у ванредним приликама, када је то ишло у корист Аустрији, за време њених борби са Угар-

ском, а некада широка народна самоуправа била је сведена на црквено-школску аутономију.

Нарочит значај у појму националног буђења и формулисању националног програма имао је Темишварски сабор 1790. године. Био је то изборни сабор, када је за новог митрополита изабран Стефан Стратимировић (1790–1836). На Темишварском сабору је изнет захтев да се Србима додели Банат, као посебна аутономна област, а затражено је и да се поново успостави посебна дворска установа за одржавање привилегија (Илирска дворска канцеларија) која је била укинута Другим регуламентом 1770. године.

У административном смислу управа на данашњој територији Војводине била је подељена на цивилну управу (дворску), слободне краљевске градове, Војну границу и две самоуправне територије у којима је требало заштитити српску етничку већину: Потиски (крунски) округ (диштрикт) са седиштем у Бечеју, који је постојао од 1751. до 1872. године и Великокикиндски привилеговани диштрикт са седиштем у Великој Кикинди, који је постојао од 1774. до 1876. године.

Мањи део нашег друштва нашао се под управом цивилних жупанијских власти, где су постајали кметови на поседима феудалаца. Други део је живео по строгом слову војничких закона у оквиру Војне крајине, која се протезала на делове Срема, Бачке и Баната. Мањи број српских породица добио је племство као родбина митрополита или епископа. Племићка титула могла се добити за изузетне заслуге и исказану храброст у рату – војно племство, које је било најзаступљеније међу Србима у Хабзбуршкој монархији. Најугледније и најимућније српске племићке породице у другој половини XVIII столећа биле су: Чарнојевићи у Мачи и Оросину; Рашковићи у Шаренграду; Текелије у Араду;

Стратимировићи у Кулпину; Николићи у Рудини; Зако у Сентмиклушу (Светом Николи); Мочоњи у Фењу; Сервиски у Кањижи; Андрејевићи у Карловцима; Маленице у Темишвару; Ловчански у Сентандреји; Стојчевићи у Нештину; Буричко у Темишвару и Којићи у Осеку.

Српско грађанство, које се формирало од трговаца и занатлија, било је бројно у многим градовима Угарске. Грађанство је било организовано у еснафе и српске црквене општине, које су, с једне стране, биле чврста брана однорађивању, а с друге стране, помагале развој националне културе. Српски трговци и занатлије стекли су знатну имовину и имали су значајну улогу у привредном и друштвеном животу Будима, Сентандреје, Сомбора, Новог Сада, Панчева и бројних других градова. Они су током XVIII и XIX столећа формирали грађанску класу, национално свесну, која се поред свештенства и племства укључује у рад аутономних црквених, просветних и културних установа, дајући знатна материјална средства. Такође, српско грађанско друштво било је спремно и да прихвати савремена европска идејна струјања, која су се јављала с крајем XVIII и у првим деценијама XIX столећа: јозефизам, рационализам и просветитељство. Срби су у току XVIII столећа прихватили, дакле, европску културу на чијим су темељима изградиле сопствену националну идеју и свест. Био је то прави народни препород временски најранији и најпотпунији међу Јужним Словенима: Доситеј Обрадовић, Јован Рајић, Ђорђе Бранковић, Јаков Орфелин, Христифор Жефаровић, Теодор Димитријевић Крачун, Теодор Илић Чешљар, Димитрије Бачевић и Јован Поповић.

Између XVI и XIX века данашња Војводина је била културно средиште српског народа. Посебно значајни културни центри били су Сремски Карловци, Нови Сад и фрушкогорски манастири. У првој половини XIX века Нови Сад је био највећи српски град (око 1820. године имао око 20.000

становника, од којих су две трећине били Срби, а данашњи највећи српски град, Београд, није достигао овај број становника све до 1853).

Верске и образовне установе биле су изузетно важне за развој српске културе у Подунављу. Српска гимназија у Сремским Карловцима основана је 1791. године, а три године касније и Српска православна Богословија. Трећа међу носећим културно-образовним установама Срба у Подунављу била је Српска православна велика гимназија у Новом Саду (1810) која је настала на темељима гимназије коју је основао владика бачки Висарион Павловић 1731. године. Ова Висарионова гимназија се накратко, у периоду од 1741. до 1744, развила у филозофско-богословску академију, што је немало важна чињеница за историју српског образовања, јер је била претеча прве високошколске образовне установе код Срба. У Сомбору је 1. маја 1778. основана прва српска учитељска школа, звана Норма.

Срби су у Угарској имали културне институције као и неколико листова који су излазили у периоду 1790–1848. године. Време националног препорода није заобилазило Монархију. Поред чврстих стега Метерниховог система, ера националних револуција и буђења националне свести куцала је и на врата царства Хабзбурга. Штампана је у сваком случају била међу главним весницима националне буре. Иако под стегамa цензуре, почеци српске штампе у Монархији били су дугорочно значајни. Треба поменути *Сербскија новини*, *Славеносербскија вједомости*, *Новине сербске*.

Док су српски политички захтеви упорно одбијани у Бечу и Пешти, уследило је нагло снажење српске културе у Хабзбуршкој монархији. Средиште културног живота била је Матица српска, основана залагањем групе просвећених српских добротвора у Пешти 1826. године. Ништа мање значајно није

ни то што је новосадски професор Георгије Магарашевић покренуо *Лешојис* 1825. године. Нација се полако будила кроз удружења за чување и уздизање културе и традиције. Познати добротвор Сава Текелија је 1838. основао *Текелијанум*, за помагање и стипендирање сиромашних ђака и студената. Прва српска читаоница основана је 1842. у Иригу. У периоду 1838–1848. године у Пешти су излазиле *Сербске народне новине*, које је издавао и уређивао Теодор Павловић.

На вести о Париској револуцији 1848. године стеге апсолутистичког режима кнеза Клеменса Метерниха прво су пукле у Бечу. Прилику су одмах искористили и Мађари, који су збацили режим у Пешти и изнели своје захтеве за успостављање политичке и етничке доминације на простору светостефанске Угарске.

Одмах након Мађара, у Будиму се окупила и неколицина угледних Срба, који су 6. марта изнели српске захтеве у 17 „пунктова“: слобода језика, вероисповести, школе, одржавање сабора сваке године, укључивање у локалне власти. Овакве минималне захтеве мађарска јавност, а посебно политички вођа револуције Лајош Кошут, дочекала је на нож.

Скуп српских и мађарских представника одржан је 8. и 9. априла у Пожуну. Кошут је одлучно одбио захтеве српских депутата из Новог Сада, који су се поклапали са поменутима будимским захтевима. Бојао се да би и друге нације у Угарској могле да траже посебна права. Инсистирао је да у демократској Угарској посебна права неће бити никоме потребна и да у њој постоји само један „политички народ“ – Мађари. Србима овакав став није уливао поверење. Члан новосадске делегације Ђорђе Стратимировић довикнуо је Кошуту да Срби своја права могу тражити и од других, што је Кошут окарактерисао као велеиздају, и запретио да ће између Срба и Мађара одлучивати мач.

Један од чланова српске делегације, Александар Костић описао је на скупу у Новом Саду 19. априла разговор са Кошутом у Пожуну. Огорчење је било велико зато што влада није дозвољавала сазивање сабора и због изјава Лајоша Кошута о постојању само једног, мађарског политичког народа. У дворишту Саборне цркве у Новом Саду спаљене су матичне књиге вођене на мађарском језику. Уз раширене заставе и пуцање, маса је кренула у Карловце да од митрополита Рајачића тражи сазивање скупштине. Митрополит је оклевао пред захтевом да се сазове сабор. Најпре је окупљенима истакао да је Велика недеља и да се морају смирити страсти и промислити о будућим потезима. Међутим, после неколико говора био је приморан да устукне пред великим националним одушевљењем окупљених људи, сазове Скупштину у Сремским Карловцима и закаже је за 1/13. мај 1848. године.

Скупштина се састала од 1/13. до 3/15. маја 1848. године. Рајачићу је „враћено“ достојанство патријарха које је носио Арсеније Чарнојевић, Ђорђе Стратимировић је изабран за војводу, а пуковник Стеван Шупљикац је (у одсуству) изабран за војводу, што се сматрало српским правом на основу привилегија цара Леополда. Срем с Војном границом, Барања, Бачка са Бечејским дистриктом и Шајкашким батаљоном и Банат са границом и Кикиндским дистриктом уједињују се у Српску Војводину, која је одмах ушла у политички савез са Троједницом (Хрватском, Славонијом–Далмацијом). Изјављено је пријатељство са Румунима и предложен договор око спорова. Именована је делегација за Свесловенски конгрес у Прагу.

Формиран је Главни одбор (Ђорђе Стратимировић, председник уместо отишлог патријарха, Александар Костић, потпредседник, и Јован Станковић, секретар) од 48 чланова са неколико одељења (војно, политичко, судско, финансијско-економско и просветно). Будући да није могао

да се ослони на старе органе, Главни одбор је, да би могао да спроводи власт, морао на терену да створи нове органе. Због тога је ступио у директну везу са општинама, којима је наложио да формирају окружне одборе, а они народне одборе у градовима и пододборе у селима, чиме је извршена права мала народна револуција.

Неколико хиљада српских бораца са топовима окупило се око Новог Сада и Карловаца као заштита од могућег мађарског напада. Војне чарке су избиле 12. јуна пред Сремским Карловцима, да би касније дошло до примирја. Одлука је била да се сачека извештај од депутације упућене цару. Стевана Шупљикаца је избор за војводу затекао у Италији, где је и остао, тако да је српском војском командовао Ђорђе Стратимировић.

Бечки двор се налазио у тешкој ситуацији јер су власт контролисали револуционари. Као уступак Мађарима, цар Фердинанд им је предао под управу Војну крајину, а српски покрет је проглашен бунтовничким. Овим потезом је цар окренуо Војну границу од себе а њени војници и официри почели су да пристају уз Народни одбор. Тако су се Срби нашли у сукобу са Мађарима без икакве подршке.

Први већи војни сукоб одиграо се се 14. јула око Сентомаша (данашњи Србобран), где су се Срби утврдили, а Мађари покушали пробој. После тога је плануо грађански рат. Срби су имали стратешку предност у артиљерији, добро обученим официрима и доброј пешадији, док су Мађари имали многоструко бољу коњицу. У критичним моментима, патријарх Рајачић је најавио да ће Срби, уколико не нађу разумевања за своје ставове у Аустрији, опозвати своје граничаре, позвати у помоћ словенску браћу и обратити се великим силама, Русији и Турској.

Срби су током августа и 21. септембра поново одбили Мађаре код Сентомаша, и од тада ово место прозвали Србобран по имену главног одбрамбеног шанца. Међутим, српска војска није имала правога заповедника. Њима су руководили патријарх и Ђорђе Стратимировић, док је војвода Шупљикац из Италије у Карловце приспео тек у септембру.

Након што су Хабзбурзи успели да поразе револуционаре у Бечу долази и до промена на бојном пољу, јер од 3. октобра 1848. почиње рат између Аустрије и Мађарске. У вези с тим, почео је да расте утицај патријарха Рајачића на збивања у српском покрету због подршке коју је имао од двора. После победа Радецког у Италији, те слома устанка у Чешкој, двор је решио да се мора повести борба и против Мађара. Све значајнији постао је аустријски конзул у Београду Фердинанд Мајерхофер, чији је утицај на Рајачића био доста велик. Анимозитет патријарха према Стратимировићу (који је захваљујући победама над Мађарима називан другим српским вождом), омогућио је Мајерхоферу широко поље за деловање и велики утицај.

Чете из Србије су биле значајна помоћ српској војсци. Добровољце је предводио војвода Стеван Книћанин, а ратну славу је тада стекао и Миливоје Петровић Блазнавац. Мађарски генерал Фетер је 30. новембра 1848. године општим нападом на српске положаје у Банату, Сентомашу, Турији, Сиригу и Бачком Градишту покушао да преокрене однос снага на овом делу ратишта, али свуда је наишао на одлучан отпор српских бранилаца.

Српска војска је имала 21.084 војника и 104 топа. У њој је било доста искусних граничара и добровољаца из Србије. Војвода Шупљикац је 27. децембра изненада умро, тако да је војска остала без главнокомандујућег. Патријарх није хтео

да поставља новог војводу, већ је руковођење војском незванично преузео Мајерхофер, а формално генерал Кузман Теодоровић. Уследио је сукоб патријарха и Стратимировића који је довео до опадања морала бораца.

Ратна срећа поигравала се са учесницима рата да би почетком 1849. године, односно 2. јануара, Срби код Панчева поразили мађарску војску и натерали је у панично бекство. Срби су прешли у офанзиву (јануар–март) и крећући се у две колоне са обе стране реке Тисе ослобађали место по место, освојивши Сомбор и стигавши пред саму Суботицу, док су са банатске стране ослободили Велики Бечкерек, Велику Кикинду, успоставили везу с Темишваром и запосели положаје дуж реке Мориш.

Током овог времена (1849) променила се унутрашња организација војске, која је престала да буде народна и претворила се у јужни корпус царске и краљевске аустријске армије, чији су генерали преузимали команду над њом и која је примала наређења (и плату) од царског генералштаба, а не од Главног одбора. Народне заставе су замењиване царским, док је у војној администрацији, као и у општинама, завођен немачки а забрањивани српски језик и ћирилица. Уз то, тежак ударац српском покрету нанет је Октобарним уставом од 4. марта 1849. године у коме је Србима обећано уређење на основу привилегија и царских одлука које ће му обезбедити национални опстанак и верску слободу, али се притом ни речи није прозборило о аутономном положају Српске Војводине у духу Мајске скупштине.

Оно што је дотукло српски покрет била је наредба од 2. априла којом је бечки двор целу Угарску поделио на седам округа. Седми округ је обухватао Српску Војводину у којој су војна и управна власт одузете од Срба и предате врховном војном заповеднику кнезу Виндишгрецу, а овај је за команданта

седмог округа изабрао Мајерхофера, коме је патријарх додат у својству царског комесара за цивилне области Војводине.

Управо је у то време мађарски генерал Перцел, крајем марта и почетком априла, заузео Сомбор, Сентиван, Сириг, Сенту, Врбас, Бечеј и, најзад, Србобран 3. априла. Ово село је порушено и спаљено, а становништво побијено или избегло. Страдало је око 5.000 војника и цивила. Српска војска, после одласка добровољаца, остала је слаба и деморалисана. Мађари су били у пуном замаху, а многе српске чете су се растуриле. Крајем маја и почетком јуна пао је читав Банат. Срби су се одупирали једино у Шајкашкој, где су код Вилова 13. априла и код Будисаве 6. маја на чудесан начин победили мађарску војску. Нови Сад је тешко бомбардован са Петроварадина 12. јуна и скоро сасвим уништен. Многи градови и насеља су веома страдали у овом рату, што је произвело велики број избеглица.

Услед значајних мађарских војних успеха, царска влада је позвала руског цара да јој помогне у гушењу побуне. Цар Никола се одазвао овом позиву, делимично јер је и сам био противник свих револуција. Мађарски револуционари су били коначно поражени у бици код Вилагоша, 13. августа 1849. године. Главне вође устанка су побегле у изгнанство, највише у Турску, док су заробљени генерали погубљени у Араду.

Перцелове трупе починиле су незамисливе злочине на простору Бачке. Нису били поштеђени ни верски објекти. Године 1848. запаљене су и изгореле цркве у Старом Бечеју, Старој Кањижи, Бачком Градишту, Сентомашу и Турији, а то је био случај и у већини осталих места. Уколико цркве нису биле потпуно пропале, иконостаси су им упропашћени. У Чуругу, Жабљу, Госпођинцима, Надаљу, Бурђевићу, Сентивану, Каћу и Ковиљу цркве су попаљене, иконе, барјаци и крстови блатом намазани или уништени. У Сентомашу ни црква није била

поштеђена, него је изгорела и порушена. Ђура Јакшић је овако описао спаљену земљу: „Прођеш онуда куда је некада сокак морао бити, ни псето да залаје на тебе, нигде стазе нема, свугде коров, гар од опаљених тршчаних кровова, а у корову... бели се де која ветром и кишом опрана људска лобања.“

Поред свих почињених недела, мора се напоменути да је српска страна у ратном сукобу поступала човечно. У својој беседи, којом је отворио Народну скупштину 27. септембра 1848, патријарх Рајачић могао је с пуним правом рећи: „Ми, колико да се рат од непријатељеве стране с крајњим и неописивим свирепством водио, толико се од наше стране човечно поступало да нам непријатељи наши никако не могу пребацити да смо ма кога од њихових само зостављали, а много мање смртно каштиговали.“ У Меморандуму из јула 1849. године речено је: „У боју овом Срби су све жртвовали, па и оно што је једном народу најсветије. Хришћански варвари убијали су и старце, и жене, и децу; каљали су и обесвећивали цркве и олтаре, вадили су и мртваце из гробова, кости им бацали у бунаре, а тела њихова, раскомадана, излагали на храну псима и птицама.“

Убрзо по завршетку рата, 1849. године, стигла је зима. Требало је обновити домове, обезбедити храну преживелом становништву, помоћ коју су добијали од двора и војске није била довољна ни да се обезбеди нормална исхрана. Некада пребогате области нашле су се на ивици економске беде. Ипак, народ је стоички поднео све патње, јер је дубоко веровао да се коначно изборио за своја права која су му била гарантована привилегијама аустријских царева.

Михајло Полит-Десанчић забележио је у својим Успоменама како они који су живели у тим годинама никада „нису заборавили оно одушевљење с којим су тада као опијени били“. Он се чудило када је видео неког Новаковића из Новог Сада како

се заплакао од туге када је у избеглиштву чуо да му је спаљен салаш. „Ја пак, као деран, чудило сам се како може ко да плаче кад се та жртва тиче Војводине.“ Када се после бомбардовања Новог Сада неки бостанџија пожалио његовој мајци да му је кућа изгорела, Политова мати, и сама одушевљена Српкиња, одговорила му је: „Жртава мора бити; нека буде Војводина, па ма и не било Новог Сада!“ Кад то зачу бостанџија, њему као да се разведри, те рече: „Па шта ја жалим моју колибу кад ви не жалите ваше две двокатнице... И заиста, ми смо у Новом Саду све изгубили: две двокатнице, читаву трговину, све што је било у кући и што се од готово једнога столећа у тако старој фамилији било прикупило и накупило – све је било изгорело, разграбљено, све је пропало.“ С колико одушевљења се борио наш народ 1848–1849. године за Војводину види се и из одговора Више Баћиног, сељака из Сентомаша. „Када га је његов земљак Исидор Николић, као велики жупан Бачке жупаније, који га је знао као увек лепо одевеног, нашао у издртој опаклији и упитао: 'Но, Вишо, а где је она лепа опаклија?' Овај му је одговорио: 'Е, мој господине, не могу имати и Војводину и опаклију'“

Војводство Србија и Тамишки Банат

Већ на Мајској скупштини 1848. године у Сремским Карловцима донета је одлука о стварању Војводства Србије, али она није прихваћена ни у Пешти ни у Бечу, јер се Срби нису признавали за политички народ. Пошто српски национални покрет током Револуције није улазио у сукобе с бечким двором, Срби су се надали да ће питање територијалне и политичке аутономије решити уз цареву подршку, и то онако како су замислили и прокламовали на Мајској скупштини. Међутим, Октоисани устав од марта 1849. године донео је велико разочарење. Војводство Србија није добило аутономију, а Војна граница је проглашена за посебно управно подручје независно од Војводства. Иако је Уставом било загарантовано будуће успостављање Војводства Србија, у складу са интересима српског народа и његове црквене заједнице и на основу старих привилегија, Устав је такође оставио и могућност спајања Војводства са неком другом облашћу.

Тек 18. новембра 1849. године царским декретом је проглашено Војводство Србија и Тамишки Банат, које је било независно од Угарске, а под управом министарстава у Бечу. Војводство је захватало веће пространство него данашња АП Војводина, а међе су му биле: на западу Дунав–Илок–Рача (Босут); на северу: Баја–Суботица–Сегедин–Мориш–Арад до Ердеља; на југу Сава–Дунав до Оршаве (Кладово); на истоку Мала Влашка – Ердељ.

Укидањем феудалних жупанија Срби су се фактички ослободили мађарске хегемоније на одређено време. Мађарски службеници и мађарски језик су потиснути из администрације, али је тада наступило време немачке превласти.

Ипак, српски народ је имао много разлога за незадовољство. Земљом није управљао српски војвода, већ је цар себе прогласио великим војводом Војводства Србија и Тамишки Банат (ту титулу је задржао до крај своје дуге власти), постављајући уједно подвојводу, тј. земаљског шефа или земаљског управника, који није био српске националности и који је у целокупну администрацију круновине увео немачки језик. Постојање Војводства Србија подударало се са периодом Баховог апсолутизма (1851–1859), који се ослањао на: стајаћу војску, свештенство и тајну полицију. Апсолутни централизам и германизација била су основна средства за остваривање циља владајућих кругова.

Центар Војводства Србија и Тамишки Банат није био Нови Сад, како су желели Срби, јер су у том граду чинили значајну већину, него Темишвар. Територија нове круновине није одговарала територији Војводства Србија прокламоване на Мајској скупштини. Изостављени су део Срема, Барања и Војна граница. На тај начин је велики део српског становништва остао у Војној граници, која је према Октроисаном уставу одређена као посебна управна област. Званични резултати пописа 1850. говоре да је Војводство Србија и Тамишки Банат имало 1.398.997 држављана, које су чинили Чеси, Моравци, Руси, Пољаци, народ Галиције, народ Шлезеије, затим група „осталих Словена“, Јевреја, Рома, Грка, Јермена, Турака, Италијана, Француза и Енглеза. Српским језиком је говорило 384.046 становника, румунским 400.279, немачким 335.080, мађарским 221.845 итд. Што се тиче верске припадности, најбројнији су били православци 680.781, затим католици 612.912, лутерани 50.737, калвинисти 26.113, припадници јеврејске вере 15.942 и грко-католици 12.512

Према статистичким прегледним прорачунима с краја 1854. године у овој круновини је живело 1.574.428 становника.

Попис из 1857. године евидентирао је 1.540.049 становника. Било је 1.526.105 држављана, 29.059 привремено одсутних из Војводства и 43.003 странца.

С обзиром на националну припадност према статистичким прегледним прорачунима из 1860. године, 414.046 становника били су Срби, 419.591 Румуни, 365.080 Немци, 241.845 Мађари итд. Верска структура је била следећа: 691.605 православаца, 698.307 католика, 56.871 лутеран, 29.281 калвиниста, 26.126 грко-католика, 23.203 припадника јеврејске вере и др. Анализирајући попис становништва јасно је да Срби у Војводству Србија и Тамишки Банат не само да нису имали апсолутну већину него нису били ни најбројнији народ. Упркос томе, и без обзира на изузетно велика ограничења српских права, Војводство Србија и Тамишки Банат било је узор другим обесправљеним народима у царству. У својој борби за национална права Словака, Јан Колар је захтевао аутономију по узору на Војводство.

Културни живот за време Војводства Србија и Тамишки Банат био је строго цензурисан. Полиција је готово од првог дана након оснивања ове круновине контролисала новине и књиге, али и у тако ограниченим условима на подручју Војводства Србија и Тамишки Банат Срби су се трудили да негују своју културу. Штавише, култура је била основни покретач националног духа.

Због бруталне полицијске репресије малобројна интелегенција је спутавана у јавном животу, а сва значајнија места заузимали су Немци. Међутим за Србе су први пут отворена врата свих образовних установа и могли су да заузимају чиновничке и судске положаје. Војводство је имало своје пасоше тако да се, када се напуштала његова територија, чинило да се одлази у другу државу.

Ипак, Срби су били незадовољни, а када је Аустрија 1859. године била поражена од Италије и Француске, у многим деловима Монархије долазило је до револуционарног врења. Двор је био принуђен да укине апсолутизам, што је изазвало одушевљење код немачких народа. За гувернера Војводства Србија постављен је Јосип Шокчевић, а у школама је ограничена употреба немачког језика. Такође, у судовима је дозвољена употреба језика народности. Дубоко врење је нарочито захватило Мађарску, да би двор 1860. године донео акт – Октобарску диплому, којим је правно укинута апсолутизам и најављено преуређење Монархије. У овом акту се није спомињало Војводство Србија, што је било тешко разочарење за Србе. У ствари, још у августу, на тајном састанку између аустријских и мађарских представника, одлучено је да се Војводство Србија укине, што се царевим решењем из децембра 1860. и обелоданило. Тим актом територија Војводства Србија прикључена је Угарској, осим Срема, који је прикључен Славонији. Војна граница је остала под војно-административном управом двора до седамдесетих година XIX века.

Као одговор Срба на потезе бечког двора јавила се нова организација српског либералног грађанства на челу са Светозарем Милетићем. Осврћући се на укидање Војводства, Светозар Милетић је у *Српском дневнику* на Туциндан (5. јануар) 1861. године објавио чланак у којем је јасно казао да Срби не жале за Баховим војводством, већ за оним што је оно требало да представља. Војводство је значило „политичко биће народа српског с ове стране“, а оно је укидањем сахрањено. „Али“, наставља Милетић, „који су га сахранили, заједно су још нешто сахранили, што више никада васкрснути неће моћи.“ Верујући у неминовност поновног оживљавања Војводине, Светозар Милетић је написао: „Војводина ће ипак у преображеном виду, ма и без имена тог зацело васкрснути, само будимо стрпљиви и уверени да ће доћи и наше време,

јер Бог наш који је сачувао Црну Гору и васкрсао Србију после четири стотине година, још је жив и он ће и нас сачувати.“ Милетићева платформа је била нова српска оријентација да се више неће ослањати на Беч, већ на Мађаре, с којима ће се градити савез против Беча

У жељи да умири политичко незадовољство Мађара, цар је жртвовао Војводство Србија. Плашећи се бунта Срба, двор није дао да се на саборима (скупштини) расправља о судбини Војводства Србија. Цар је позивао патријарха Рајачића у Беч да се договоре о статусу укинутог Војводства Србија, али патријарх је одбијао да дође, сматрајући да се о питању Војводства може одлучити једино на народно-црквеном сабору. Како су се односи између Аустрије и Угарске погоршавали, цар је дозволио сазивање Сабора, с тим да у њему могу учествовати само Срби из бившег Војводства, а не и остали из Војне границе, Хрватске и Славоније, Далмације, Угарске. Још једном је Беч спровео политику завади па владај, надајући се да ће сазивање Сабора донекле отупити захтеве мађарских политичара. Искључиви задатак овог сабора био је да се донесу одлуке о Војводству Србија и о начину на који треба да се обезбеди даљи национални развитак српског народа.

Сазивање Сабора значило је јавно признање Срба као народа. Сабор је имао 75 посланика (четири вирилна члана, 25 свештеника, 50 грађана и чланова племства). Сви пунолетни Срби (са напуњеном 21 годином) имали су право да бирају и да буду бирани без обзира на имовину, што најбоље сведочи о демократичности српског духа, што је у то време било незамисливо у читавој Аустријској монархији. Патријарх је био председник, а епископи су чинили Свети синод, док су вирилисти аутоматски постали чланови по функцији у неком телу, на основу друштвеног и имовинског статуса.

Сабор је почео априла 1861. године и био је јединствен у једном питању: да се обнови укинута Војводство Србија, али по предлозима на који начин то треба урадити Сабор се поделио на три групе:

1. Конзервативна група и патријарх Рајачић, којима је био наклоњен дворски саветник Ђорђе Стојаковић, захтевали су обнову са ослоном на Аустрију и на основу историјског права и царске привилегије и заслуга Срба.
2. Друга група либерала (народњака), на челу са Светозарем Милетићем, захтевала је обнову Војводства Србија, али са ослоном на Угарску (Мађаре) на основу природног и националног права (запоставили су привилегије јер су их сматрали застарелим феудалним актом). Дакле, залагали су се за остваривање аутономије уставним путем.
3. Трећа струја, коју су предводили Јован Суботић и Ђорђе Стратимировић, залагала се за обнову Војводства Србија, али у савезу са Троједницом (Хрватском, Славонијом и Далмацијом), и за ступање у преговоре с Мађарима.

Превладали су ставови конзервативаца, а одлука је формулисана у 16 тачака: Срби траже посебну територију: Срем, Банат, Бачку, Барању и Војну границу; своју управу, судство, скупштину; свог војводу; српски језик као службени; грб, заставу, а Св. Сава да буде патрон (заштитник). То су били елементи државности, те да је створено Војводство, оно би имало широку аутономију, што није одговарало ни Немцима ни Мађарима, јер би онда то морали да дозволе и другим народностима, чиме би се окрњила њихова политичка супрематија.

Већина Сабора није осетила да је оруђе у рукама Аустрије у њеној борби са мађарском опозицијом. Аустрија је преко

министра Шмерлинга, у потаји, храбрила и подстицала Србе да истакну максималне захтеве и тиме изврше притисак на Мађаре да се измире са Аустријом. Цар је добио захтеве преко депутације и обећао је да ће им удовољити и испунити их, али то није имао намеру да учини. Наравно, Мађари су такође одбили српске захтеве.

Занимљива је чињеница да је на Сабору учествовао и чувени српски дипломата Јован Ристић, представник Кнежевине Србије и кнеза Михаила Обреновића, који је желео да се успостави сарадња Срба и Мађара, јер је био упознат са аустријском политичком игром.

У рату за уједињење Немачке Пруска је 1866. године катастрофално поразила Аустрију, што је бечком двору задало велике проблеме на спољном и унутрашњем политичком плану. Закупљен спољном опасношћу, двор се одлучио за нагодбу са Мађарима не би ли предупредио поновно избијање револуције или оружане побуне. Нагодба је званично добила статус закона након што је усвојена у мађарском Сабору 29. маја 1867. године. Посебни статуси Трансилваније и Војне крајине су укинута, а те територије су постале делови Аустрије или Угарске. Усвојен је нови Закон о националностима, који је теоријски бранио права националних мањина, али је често кршен у пракси. Чеси и Румуни су замерали бечком двору што се консултовао само са мађарским племством, док су Срби били разочарани укидањем Војне крајине. Заједнички органи власти били су: владар, Франц Јозеф који је био аустријски цар и угарски краљ; министарства војске, финансија и спољних послова, а у свим осталим пословима биле су независне. Нагодбом су регулисане и финансије и трговина (царинска подручја). Свака чланица је имала парламент, владу и законодавство. Те заједничке институције су контролисале делегације, које су се сваке године састајале

у Будимпешти или Бечу. Делегације су одвојено заседале и доносиле одлуке, о чему су се накнадно обавештавале. У случају различитих одлука сазивано је заједничко заседање и одлука се доносила већином гласова.

Територија бившег војводства налазила се на периферији царства у времену када је Европа пролазила кроз период индустријске револуције. Иако је страни капитал долазио, производња се махом и даље ослањала на пољопривреду. Вредан успех била је изградња пруге Будимпешта–Београд (1881–1884). Приметан је био развој пољопривредне индустрије, нарочито млинарства, али се интензивна индустрија, како у самој монархији тако и у војводству, није много развијала, нарочито не у поређењу с Аустријом и Чешком.

Велепоседници су капитализовали спахилуке, уводили машине у производњу, а грађанска класа је остала у њиховој политичкој сенци. Занатство, нарочито ситно, било је развијено, а када је 1872. године укинута еснафска организација дошло је до повећања броја мајстора.

Значајани су били трговачки капитал и ситна трговина (коју су водили Срби) углавном пољопривредним производима (где је Нови Бечеј био центар). Па и поред индустријализације која је после Нагодбе почињала да пристиже, ипак је Војводство било аграрно подручје са преко 80% сељаштва, где су се још осећали остаци старог феудалног права, а поједине општине и даље уживале право на мостарину, рибарење, точење ракије, вина и пива. Као најпрофитабилнија грана привреде унапређено је сточарство, радила се селекција стоке и прешло се на стајско гајење. У гајењу и извозу стоке (посебно говеда) истицала се Суботица са околином. Међутим, за разлику од Европе, где су се оранице претварале у првокласне пашњаке, пашњаци

су се претварали у осредње или лоше оранице. Вршена је и комесација, али не доследно, па су често богаташи добијали бољу земљу.

Међутим, 1873. године избија светска економска криза, која се највише одразила на пољопривреду Угарске. Аустрија је почела да увози јефтино жито из Америке, Русије, Србије и Румуније. Тиме је опала вредност домаћег жита, а с њом и вредност земљишне ренте и најамнине. Током 1880. године на некадашње Војводство Србија сручиле су се елементарне непогоде, најпре суше, потом поплаве и лед, које су сељаке довеле у тежак економско-социјални положај, јер је морао да се задужује, а неретко и презадужује. Због гомилања дугова у селима су учестале принудне наплате продајом конфискованих сеоских имања и имовине. За период 1890–1900. пропало је око 150.000 сељака.

После нагодбе извршен је попис становништва Монархије, који је дао следећи резултат: од 41% владајућег становништва Немци су чинили 25%, а Мађари 16%, док су Словени чинили 45%, а Италијани, Румуни, Јевреји и други 14%. Дакле, Монархија је у етничком погледу била веома шарена, док је нагодба решавала само однос између две најјаче нације, с тим да ни мађарско национално питање није било решено до краја. У оквиру саме Угарске, Мађари нису сачињавали ни 50% становништва и такво стање је било све до 1918. године.

После укидања, Војводство Србија и Тамишки Банат уклопљено је у четири жупаније: Бач–Борошку, Торонталску (западни Банат), Тамишку (Банат источни) и Сремску. На тој територији је живело око 26% Срба од укупног броја становника, али преко 60% земљишног поседа било је у власништву Срба.

Децембра 1861. умро је патријарх Јосиф Рајачић, чиме је завршена једна епоха. Његовом смрћу био је отворен пун замах антиклерикалним струјама у оквиру српског друштва које су биле уједињене кроз деловање либералне (како се у народу звала слободоумне) идеологије. Да би се попунила патријаршијска столица 1864. сазван је народно-црквени сабор. На њему је за новог патријарха изабран темишварски епископ Самуило Маширевић, који је после Рајачићеве смрти био постављен за администратора.

За његовог патријарховања (1864–1870) неколико значајнијих догађаја одредило је даљи развој српске народно-црквене аутономије. Цар Франц Јозеф је децембра 1864. дозволио Румунима да оформе своју митрополију, а за митрополита је именован бивши игуман бројних српских манастира епископ Андреј Шагуна. Црквено питање на релацији Карловачки епископат и Румуни отворено је још 1851. године. Тада је архимандрит, а од 1864. епископ пакрачки Никанор Грујић посебно писао о овој тешкој и компликованој тематици, која је посебно заоштрена када је дошло до поделе црквене имовине и парохија. Ова акције је извела из канонског јединства са Карловачком митрополијом територије Ердеља и делова мешовитих епархија, Арадске и Карансебешке, што се касније показало кључним у процесу културног и духовног разједињавања српског и румунског народа.

Да би решило сложено национално питање, Угарски парламент је 1868. године донео Закон о народностима. Овај закон је био прилично либералан и оставио је народностима доста права: дозвољавао је слободну употребу матерњег језика у школама, црквама и локалној управи, али у пракси се тога нису придржавали, јер је мађарска влада водила националистичку политику, која је имала за циљ етничку асимилацију,

односно претапање бројних народности у Мађаре. Овај закон је полазио од државно-правне доктрине и концепције политичке нације да у оквиру Угарске постоји искључиво једна јединствена политичка нација. У политичком смислу сви су Мађари и грађани јединствене државе Мађарске. Сличну идеју ћемо препознати и у замислима творца хрватског државног права. Ова појава се може објаснити као поистовећивање нације и грађанства.

Нацрт закона израдио је барон Јожеф Етвеш тадашњи мађарски министар просвете. Према његовој концепцији на територији Угарске живи и може да живи само један недељиви мађарски политички народ без обзира на то којој народности припада. Формално се истицало да се ни на који начин неће гушити ниједна народност, давало се право употребе матерњег језика, а било је предвиђено и да се закони морају штампати на мађарском језику и језицима мађина и сл. Међутим, у пракси су се слабо поштовала та напредна начела. Закон јесте био либералан, али се на локалном нивоу суштински није спроводио у пуној мери. Убрзо је отпочео процес мађаризације и асимилације немађара на територији угарског дела Монархије.

Некадашњу српску црквено-школску аутономију потврдио је угарски парламент IX законским чланком из 1868. године (Закон о црквено-школској аутономији). Кључно је било решавање школског питања. Код Срба и других мађина дефинисано је да школе могу бити само конфесионалне. Проблем је била чињеница што су услови за одржавање наставе били ригорозни и поштрени тако да је великом броју школа претило претварање у општинске (државне) школе. У питању су били квалитет школских зграда, плате наставника, школска помагала и слично. Настава у државним школама била је везана искључиво за министарства, чиме се отварао

пут убрзаној мађаризацији. Једина права квалификација за рад у администрацији била је знање мађарског језика. Државне средње и основне школе за националне мањине нису постојале и тако је остало све до пропасти Аустроугарске. Од 1883. године мађарски језик је постао обавезан предмет у свим школама. Срби су се својски мучили да сачувају своје две гимназије. Захваљујући дару барона Милоша Бајића, унука Милоша Обреновића, у Новом Саду је подигнута нова гимназијска зграда, која је испуњавала све прописе Министарства просвете, док је за Карловачку гимназију то урађено захваљујући дару патријарха Германа Анђелића и његовог брата Стевана.

Након нагодбе све се више осећао притисак централних власти на локалном нивоу, Некадашњи мађарски ситни племићи полако су постајали основа бирократског система. Још од 1870. жупаније су у потпуности доведене у зависност од централне власти, а жупане је именовала влада. На исти начин централизовано је судство. У таквом систему ситно племство је држало својеврстан монопол на сва запослења у државној служби. Подаци су заиста били невероватни: почетком XX века 95% државних службеника били су Мађари. У жупанијама је тај број износио 92%, а 90% судија и 89% лекара такође су били Мађари. Оваква поставка друштвених односа имала је за последицу мађаризацију становништва, поготово његовог образованог дела.

Мађаризација је била најинтензивнија за време министара Лукача, Апоњија и Влашчића, када су широм Угарске дириговано отварања културна друштва и фаворизовани чиновници мађарске националности. Мађаризацији је допринео и Закон о грађанском браку и вођење матичних књига. Законом је прописано да се званични документи приликом склапања брака или рођења пишу на државном

језику, односно мађарском. На пример, српска имена су се уписивала на следећи начин: Јован као Јанош; Стеван као Иштван, Владимир као Лајош итд. Разумљиво је да је овај закон наишао на највећи отпор и узбуркао највише страсти управо код Срба, због чега су деци давана имена која нису могла да се преведу.

Ради спровођења великодржавне политике, 1907. је усвојен XXVII законски чланак, познатији у историографији као Апоњијев закон. Шеснаеста тачка је решавала питање надлежности државних и вероисповедних школа. По овом закону вероисповедне школе постале су зависне од Министарства просвете. Нарочито је био битан члан да свака школа и сваки учитељ имају обавезу да развијају приврженост деце мађарској држави и свест о припадности мађарском народу. У вероисповедним школама језик наставе је постао мађарски. На тај начин је озакоњен притисак на немађаре и додатно пооштрен процес мађаризације. Као јасан пример односа према народностима, односно неравноправног односа приликом избора посланика имамо следеће податке: 1875. године било је 332 посланика Мађара и 24 посланика народности, затим је тај однос 1878. године био 239 према 9, 1881. године 235 према 14, 1884. године 235 према 16, 1887. године 263 према 9, 1892. године 243 према ниједном, 1896. године 290 према ниједном, 1901. године 279 према 16.

Након огромних техничких промена и иновација, које су заувек промениле начин ратовања, и услед великог притиска Угарске, бечки двор је био приморан да развојачи, тј. укине Војну границу. Цар Франц Јозеф I је Манифестом од 8. јуна 1871. изразио намеру: „Да одани и храбри граничарски живаљ више не буде лишен благодети конституционалних права, која су загарантована земљама којима државоправно припада“ због чега је укинута Крајина. Следеће године

распуштене су: Дванаеста немачко-банатска погранична регимента, Тринаеста румунско-банатска погранична регимента, Четрнаеста српско-банатска погранична регимента и Тителски батаљон.

Ово је био крај оданости српског народа аустријском цару. Укидање Војводства Србије, а касније и развојачење Војне границе, прихваћено је с великим болом код српског становништва. Михајло Пупин је у својим сећањима, из перспективе свог родног Идвора, на овај начин описао разочарање Срба: „Али када је 1869. године цар укинуо Војну границу и њене становнике препустио Мађарима, граничари су то схватили као издају због погажене царске речи уписане у *Привилегији*. Сећам се да ми је отац казао једног дана: 'Ти нећеш одсад бити царски војник. Цар је погазио своју реч, цар је издајица у очима граничара. Ми презиремо човека који се не држи своје речи.' То је био разлог што у кући мога оца није више било слике цара Аустрије после 1869. године.“

Државна власт није водила нимало рачуна о специфичностима територија бивше Војне крајине, те је прелазак с војне управе на цивилну отворио низ проблема, који ће бити решени, али само делимично, тек 1918. године. Управо због тога, само неколико деценија након развојачења, сећање на војну управу идеализовано је у народном сећању као период великог благостања и мира у коме је живио српски народ.

Сходно европским тенденцијама и токовима, код Срба почињу да се формирају први либерални политички покрети. Оснивачка скупштина Уједињене омладине српске одржана је 27–29. августа 1866, са девизом „све са народом за народ“. У себи је носила народноослободилачки печат и због тога

је против себе изазвала аустријску и мађарску владу. Њен вођа је био млади правник др Светозар Милетић, који се, осим политиком, бавио и књижевношћу, просветом, новинарством. Био је покретач и уредник тада најтиражнијег и најутицајнијег српског листа у Хабзбуршкој монархији *Засџава*. Интересантно је да је тај лист излазио све од 1929. године, са паузом због забране током трајања Првог светског рата. *Засџава* је доследно подржавала Уједињену омладину српску и у првим годинама после Аустроугарске нагодбе достигла је врхунац револуционарног деловања.

На Другој скупштини, која је одржана у Београду 1867, полиција је прекинула заседање због избора за председника Јеврема Грујића, либерала који је тек изашао из затвора. Ипак, Скупштина је имала јак утицај на јавно мњење, јер су јој присуствовали Срби из свих крајева Монархије, као и Хрвати, Чеси, Бугари, Руси и Французи (Луј Леже). Скупштину је поздравила и мађарска омладина.

Због неуспеха да се покрет Уједињене омладине српске учврсти у Краљевини Србији, седиште покрета се пребације у бивше војводство, односно у Нови Сад. После убиства кнеза Михаила, Уједињена омладина српска оптужена је да је учествовала у атентату, а њени чланови су прогањани.

Трећа скупштина одржана је у Великом Бечкереку, 1868. године. Она се оградиле од учешћа у атентату, изражавајући жаљење због погибије кнеза. На захтев власти донела је Статут – устав организације, да би власт тачно имала увид у организовање и деловање друштва. Њиме су прецизирани делокруг, циљ и начин рада.

Сврха организовања била је просветно уздизање народа; највише тело била је Скупштина УОС; између две скупштине

одржавао се Годишњи одбор. Јавност рада одвијала се преко удружења и задруга. Прокламована је равноправност полова тако да су све Српкиње могле да буду чланови. Књижевне, научне расправе нису се пресуђивале већ се остављало да свако по својој савести оцени сопствени рад. Уједињена омладина српска је подстицала штампу, налагала објављивање омладинске штампе (књиге), одржавала предавања, беседе, посела.

Чланство је могло да буде све српство без обзира на држављанство и верску припадност, само да је старије од 18 година. Декларативно, политичко деловање остајало је ван друштва. Оваква формулација била је намерно срочена да би се избегао сукоб са угарским властима. Међутим, друштво Уједињена омладина српска било је револуционарна организација.

Четврта скупштина УОС одржана је у Великој Кикинди 1869, уз присуство већег броја сељака и изасланика чешко-прашког друштва СОКО. На Скупштини се много говорило, али је мало питања конкретизовано. Највећа расправа се водила око имена листа организације. На крају, већином гласова, превладао је предлог да се лист назове *Млада Србадија*. Ипак најважнија одлука била је да се рад појача, и то преко четири независна одсека: 1. књижевног, 2. привредног, 3. учитељског и 4. певачког.

Пета скупштина УОС одржана је у Новом Саду, 1870. године, где је било веома запажено иступање Светозара Марковића и других социјалистичких поборника. У извештају се говорило о изузетно плодној години, години достигнућа: покренуте су новине *Млада Србадија*, *Календар 1870/1871*, *Буњевачке новине* и *Полијички речник* Владимира Јовановића.

У Скупштини је дошло до размимоилажења ставова либерала и социјалиста поводом преуређења програма друштва. Предлог социјалиста (Светозара Марковића, Буре Љотића и др.) био је да се рад УОС не усмерава само на књижевност и просвету, већ на све делатности и видове народног живота. Залагали су се и да све установе у српском народу буду организоване на демократском начелу, а питања народности у Аустроугарској и Турској на начелима слободе.

Шеста (последња) скупштина УОС одржана је у Вршцу, августа 1871. године. На скупштини су се оштро сукобили Владимир Јовановић и Светозар Марковић у полемици о начину и циљевима даље борбе. Тада је Марковић изговорио: „Морамо водити борбу за ослобођење целог нашег народа, али исто тако морамо водити борбу и у својој рођеној кући, против наших рођених тирана.“ Међутим, већ првог дана заседања, због одбијања да се прихвате измене у Статуту које је захтевао владин комесар, она је (по одлуци истог владиног комесара) распуштена. Наметане измене предвиђале су да се УОС сведе на удружење Срба у Угарској, с тим да се претходно из организације одстране (искључе) чланови из Србије, Црне Горе и других крајева ван Угарске. Након распуштања скупштине и великог притиска власти на чланове Уједињене омладине српске она запада у озбиљну кризу. Најпре престаје да излази *Млада Србадија* (1872), да би затим и сама организација престала да постоји.

Иако се декларативно трудила да политику (најпре због законских препрека) остави изван организације, подлегла је страначким опредељењима својих првака, пре свега либерала и социјалиста, који су је на крају поларизовали, црпећи јој на тај начин снагу и одвлачећи енергију од главних циљева. Па ипак, Уједињена омладина српска имала је велики утицај на

све токове развоја живота Срба, а нарочито на ујединитељском и ослободилачком плану. Због њеног деловања, револуционарних идеја које је ширила и обједињавања најперспективнијег дела српства (студенти, школарци и други) посебно су биле забринуте Аустрија, Угарска, Турска, Србија и Црна Гора, које су јој и након што је престала да постоји приписивале све завереничке и устаничке планове, од убиства кнеза Михаила Обреновића до Босанско-херцеговачког устанка и српско-турских ратова.

Српска политичка сцена у Аустрији у том периоду, била је у знаку Светозара Милетића и његове Српске народне слободоумне странке (у даљем тексту зваћемо је Народна, Милетићева и Слободоумна странка). Нешто раније, мора се поменути, Милетић је био изабран за градоначелника Новог Сада 1861, исте године када су Милетић и Јован Ђорђевић постали почасни чланови Матице српске. Донет је нов устав Матице српске, на основу Милетићевог нацрта. Такође, 1864. средиште Матице српске премештено је из Пеште у Нови Сад, а председник је постао познати владика бачки Платон Атанацковић. Основано је Српско народно позориште у Новом Саду, а на његовом челу налазио се блиски Милетићев сарадник и либерал Јован Ђорђевић, писац текста српске химне „Боже правде“. Поново је заживело оснивање српских ђачких дружина на територији Монархије. Српски национални вођа учествовао је на сваком кораку у буђењу и јачању српске националне свести. Неуморан говорник, оштар критичар са пером у руци, надахнуо је омладину и широке слојеве да храбрије иступају у борби за очување црквено-школске аутономије. Либерали су развили до тада невиђену политичку активност. На сваки начин се покушавало обнављање Српске Војводине. На Угарском сабору, 1869–1872. године, један од најватренијих критичара владајуће политике био је управо Милетић. Његове

интерпелације на заседањима Сабора биле су многобројне. Нападао је владу из политичких, националних, социјалних и просветно-културних разлога.

Аустроугарску нагодбу Милетић је сматрао непријатељским актом према Јужним Словенима, али и Мађарима. Међутим, када је 1868. донет угарски Закон о народностима, који је прокламовао јединствену политичку мађарску нацију, Милетић је оштро иступао против њега, залажући се за равноправност народа. Сматра се да је он био главна снага која је поред Уједињене омладине српске покренула оснивање Српске народне слободоумне странке, 1869. године у Великом Бечкерекy (данашњи Зрењанин). Уочи оснивачке скупштине странке, Светозар Милетић је написао чланак у Застави (доцније назван Бечкеречки програм) који је постао програм странке, а важио је све до 1884. године, када је усвојен Великокиндски програм.

Бечкеречки програм се састајао од следећих начела: стајао је чврсто на позицији равноправности свих народа у Угарској (у сарадњи са румунским, словачким и русинским представницима; такође је затражена парламентарна расправа о закључцима Благовештенског сабора), предвиђао је подршку захтевима о целовитости Троједне краљевине (у вези са спором Хрватске са Угарском око Нагодбе и Аустријом око Далмације), подршку захтевима Румуна у погледу Ердеља, као и братских Словена, одбијање Нагодбе између Аустрије и Угарске као непријатељског акта спрам Словена; исто тако, у угарском делу државе тражило се заокружење жупанија, односно округа, према националном саставу становништва, осуђивала се туркофилска политика Беча (у интересу уједињења српског народа и решавања Источног питања у његову корист) и захтев великим силама да се подржи ослободилачка борба балканских народа од турске власти;

остале тачке су се односиле на страначка иступања у савезу са другим опозиционим и либералним странкама (словенским, румунским и мађарским). Чињеница да је програм предвиђао одбијање прихватања Аустроугарске нагодбе фактички је значила непризнавање основног закона државе, што је био предзнак великих прогона Милетића и других чланова странке.

Српска народна слободоумна странка, или како је краће звана Народна странка, учествовала је на изборима за Угарски сабор 1869. године. Упркос великим очекивањима имала је слаб резултат на изборима, јер су границе изборних округа биле тако национално заокружене да су предност давале Мађарима (нпр. поједина суседна српска села прикључивана су разним срезовима у којима су Срби били у мањини). Тако је Српска народна слободоумна странка добила само два места у угарском парламенту (Милетића, изабраног у Башаидском срезу, и Атанасија Коњовића у Сомбору). У Новом Саду је у време избора владала ванредна комесарска управа, после чијег су укидања организовани избори (1870. године), на којима је изабран и трећи народњак Стеван Павловић.

Светозар Милетић је поред чисто српских питања покретао и она која су била значајна за Хрвате, Чехе, Пољацима и Румунима. Одмах после избора 1869. године оштро је критиковао Аустроугарску нагодбу, истичући да се словенски народи и Румуни неће помирити са стањем потчињености. Затражио је пуну заштиту права свих народа у оквиру Аустроугарске. Због оваквих јавних наступа, Милетић се ускоро нашао на удару полицијских власти. Иако је имао посланички имунитет, фебруара 1870. ухапшен је, а затим и осуђен на годину дана затвора и велику новчану глобу јер је у Застави од 5. октобра 1869. Хрватски сабор назвао „хербегом“ (свратиштем)

најнижег реда и увредио бана Левина Рауха. Милетић је наставио да руководи странком из затвора, усмеравајући активности њених посланика на Угарском сабору, а након изласка на слободу наставио је са протестима и предлозима. Док је Милетић био у затвору, Стеван Павловић и Ника Максимовић истакли су се као главни говорници странке. На црквено-народном сабору одржаном на Ђурђевдан 1870. године у Сремским Карловцима, Милетићеви либерали су имали већину и на његов предлог прихваћен је нови назив за ову институцију – Српски народни сабор. Сабор је имао функцију да уређује и решава све послове који се тичу црквене администрације, школе, манастира, црквеног фонда, бирања митрополита-патријарха. Овакве одлуке биле су неприхватљиве за црквену јерархију те су поднели сепаратни војум (одвојени глас) Сабору и владару, али мађарска влада је ипак прихватила одлуку саборске већине следеће године.

Избори за Угарски сабор 1872–1875. били су заказани за период између 10. и 20. јуна 1872, а на предизборном збору странке, одржаном 20. марта 1872. у Новом Саду, појавило се питање да ли треба учествовати на изборима, како ће изгледати програм Српске народне слободоумне странке и како ће се странка организовати. Чланови странке одржали су састанак 21. априла 1872. у Великом Бечкереку (овај састанак је прозван Друга бечкеречка конференција). На овој конференцији програм из 1869. године је ублажен тако што су изостављене осуде Аустроугарске нагодбе и што је изменом редоследа захтева промењена њихова важност. На изборима су кандидати Милетићеве странке победили у четири изборна округа. У Башаиду је победио Милетић, у Бечкереку Александар Трифунац, у Тителу чувени песник Лаза Костић, а 1874. њима се придружује и Михаило Полит-Десанчић, који је изабран у панчевачком округу након развојачења Војне границе 1873. године.

У Угарском сабору 1872–1875. посланици Народне странке тражили су промене у државном уређењу у духу либерално-демократског парламентаризма, и то укидање Горњег дома Угарског сабора. Тражени су опште право гласа, тајно гласање, слободнија штампа и страначко састајање и удруживање. Посланици Српске народне слободоумне странке износили су и до тада у њиховим говорима ређе спомињане социјално-економске захтеве и опет истицали солидарност са тешким положајем словенских народа у Хабзбуршкој монархији – Чесима, Словацима, Пољацима, Словенцима и Хрватима.

На Преображенском црквено-народном сабору, одржаном 18. августа 1872, требало је изабрати новог патријарха. Владин кандидат био је Никанор Грујић, епископ пакрачки. Међутим, дошло је до преокрета – Милетић и већина устали су против церемонијала којим треба дочекати краљевског комесара Молинарија, сматрајући да је церемонијал који потиче из феудалног доба понижавајућ за српски народ. Мађарска влада је на предлог комесара Молинарија донела одлуку о распуштању Сабора и предузела репресивне мере. Именовала је за комесара барона Ладислава Мајтењија, са задатком да испита рад црквено-школских добара. Влада је сменила администратора патријаршије Атанасија Стојковића и на његово место поставила Никанора Грујића. На следећем сабору, одржаном од 29. јуна до 11. јула 1874, за митрополита-патријарха изабран је митрополит Сибињски Прокопије Ивачковић. После тога су посланици Сабора радили на питањима унутрашње организације црквене управе, при чему су конзервативци тежили да Синод бира епископе и митрополита-патријарха и да уређује црквене општине и друга црквено-народна добра. Милетићевци су, насупрот томе, сматрали да је Српска православна црква саборна црква и да је утицај народа оправдан. Међутим, извршене су од-

говарајуће корекције које је предлагала мађарска влада, и потврђено је ново устројство Сабора 1875. године

Милетић је у свом политичком раду до последњег дана остао чврсто на темељима идеје равноправности свих народа: „Народна слободоумна странка хоће и тражи, према држави, односно према владајућем елементу у овој земљи, равноправан положај народности, на основу права равноправних дужности, које држава захтева од свију саставних чинилаца својих без разлике на народност. Народна слободоумна странка из начела равноправности погледом на право нашег народа, како народносно, тако писано привилегијално, тражи од државе, односно владајућег живља оживотворење народнога права бар утолико, уколико је нужно за јемство опстанка и развитка нашег народа као таког. Другим речима, Народна слободоумна странка наша захтева од државе, према којој народ наш сноси све дужности, онај еквивалент права и јамчевине истих, који је неопходно нуждан за даљи живот народа нашег, пошто наш народ не може никако пристати, да га владајући елемент раствори у индивидуе, просте правне особе, а да му панцир народности уништи“, што је и написао у Застави од 26. новембра 1872. године.

На изборима за Угарски сабор између 1875. и 1878. године стање у странци било је изузетно лоше, а решење српског питања на Угарском сабору у складу са захтевима Бечкеског програма далеко од могућег. Изабрана су само два посланика Српске народне слободоумне странке, Милетић у Тителском срезу (Милетић је изгубио у свом Башаидском срезу, али му је Лаза Костић препустио своје место у Тителу), а у Панчеву је опет победио Михаило Полит-Десанчић. Прваци странке нису били сагласни да ли треба да се одустане од темељног противљења Нагодби из 1867. године или да се покуша с мање оштрим приступом, што би олакшало

судско-полицијски притисак Будимпеште. Због ових размиоилажења Народна странка је све више слабила и губила кредибилитет код бирача. Међу најбитнијим политичким дужностима посланика са листе Српске народне слободоумне странке на Угарском сабору, почетком 1875, Милетић је навео следеће: захтевање ревизије Закона о народностима из 1868. године, уважавање постојећег закона о народностима у судовима, његово остварење у средњим школама, захтевање издавања закона на немађарским језицима, истицање жалбе становника бивше Војне крајине, тражење полагање рачуна о мешању власти у избор српског митрополита-патријарха, критиковање рада мађарског Министарства просвете и Министарства унутрашњих послова, побијање разложности одобравања трошкова за мађарску академију, мађарско позориште и опере.

Источно питање постало је актуелно за време трогодишњег мандата Угарског сабора. Већ појавом Милетићеве и Политове расправе о Источном питању, Срби су у Угарској добили свој спољнополитички програм, који је обухватао и Босну и Херцеговину. Застава је прве вести о Херцеговачком устанку 1875. године пропратила врло суздржано. Међутим, како је устанак одмицао, Застава и други српски листови у Хабзбуршкој монархији све су гласније позивали на рат – чак гласније од београдских новина. Став аустроугарских власти према првацима Српске народне слободоумне странке због њиховог мешања у источне ствари, ратоборног подстрекивања Србије и Црне Горе и става да Босна и Херцеговина треба да буду у саставу српских кнежевина постајао је све оштрији. Једна од конкретних мера за сламање Народне странке и растурање њене организације, као и за дефинитивно отклањање српског питања с јавне сцене било је хапшење вође странке Светозара Милетића 1876. године због наводног агитовања у Београду за учешће

угарских Срба у рату против Турске. Милетићева друга затворска казна уједно је представљала и крај политике у којој је српско грађанство покушавало да реши српско питање директном борбом за признање права и привилегија. Мора се напоменути да је Милетић ухапшен поново иако га је штитио посланички имунитет, а у истражном затвору био је до јануара 1878, када је без ваљане правне аргументације осуђен на пет година робије „за дело велеиздаје“. Прогон је допринео његовом душевном слому, а у народу је створена слика мученика који је дао све у борби за националну идеју.

За Србе у јужној Угарској Милетићево тамновање имало је кобне последице. Најборбенија опозициона српска странка била је без вођства, број чланова се нагло смањио, а у самом руководству странке завладао је дух неслоге и подела, које су само продубљивале раздоре. Назнака дубљих подела у Српској народној слободоумној странци свакако је био и почетак излажења другог страначког гласила под називом *Народ* (ове новине су излазиле од 1870. до 1873, у редакцији Јована Суботића).

Након изласка из затвора, током наредне три године (1880–1882), Милетић се са серијом чланака поново појавио у *Засиави*, улажући напоре да изглади расколе у Народној странци. Још једном је изабран за посланика у Угарском парламенту, 1881. године, али ни Народна странка ни Милетић нису били у снази од пре десетак година. Нарочито су се код њега смењивали периоди полета и клонулости, до пред крај 1882, када се неизлечиво физички и душевно разболео и повукао из јавног живота. Кад је дошло до потпуног душевног слома смештен је у Шварцеров завод у Будиму. Како је писао Миша Димитријевић, „најјача народна снага морала се уклонити са попришта јавне борбе“. Са лечења се вратио у Нови Сад, маја 1889, а 2. септембра 1896. прешао је у Вршац, где је код

сина др Славка Милетића у миру провео последње године живота, највише читајући, а ретко је било шта говорио. Кад је умро, у величанственом спроводу искрено га је ожалио цели српски народ.

Одлука да се сазове велика предизборна страначка конференција у Новом Саду, по угледу на прве две бечкеречке 1869. и 1872. године, била је показатељ да је неопходно обновити углед странке, који је био дубоко нарушен.

Преломни Новосадски збор одржан је 1881. године. Као што смо навели, Милетић је био на слободи, али више није самостално управљао странком у којој се сада јасно видело струјања у више праваца. Иако је сазван управо с тим циљем, Новосадски збор није успео да успостави јединство у странци, чак је и убрзао њен распад. Линије по којима је пуцала некадашња Народна странка биле су усмерене ка десници, центру и левици. Осим различитих виђења положаја српског народа у Угарској, на распад странке утицали су и друштвена диференцијација и раслојавање. У Милетићевој странци су се већ 1884. године потпуно формирале три струје: лева, која је била окупљена око Лазе Нанчића и Јаше Томића. Томић је на поменутом Новосадском збору први пут иступио са захтевом да се прошири Бечкеречки програм „питањем хлеба“, отворивши тако социјално питање сиромашних слојева народа. Око Нике Максимовића и Светислава Касапиновића окупила се десна конзервативна струја, такозвани нотабилитети, док су Михаило Полит-Десанчић и Миша Димитријевић били представници центра, тј. умерени либерали.

Прво су нотабилитети у априлу 1884. године организовали збор у Кикинди, на којем су понудили нови програм странке. Против њиховог програма изјаснили су се представници левице Јаша Томић и Лаза Нанчић. Већина збора

је прихватила овај нови Кикиндски програм, као и предлог да се присталице програма организују у посебну Српску народну странку са *Заставом* као главним органом. Како ова странка није имала већу подршку у народу, она се распала после само месец дана постојања. Последња конференција Милетићеве Српске народне слободоумне странке била је у Србобрану (Сентомашу) 1887. године. Ватрени милетићевац и саборац Милетића од првих дана Јован Јовановић Змај писао је по штампи чланке који су најављивали уједињење Либералне странке. За проширени Бечкеречки програм из 1869. године биле су Томићеве присталице, а за непромењени Бечкеречки програм из 1872. године биле су Политове присталице. Суштинске разлике нису превазиђене, а некада јединствена српска партија се распала. На рушевинама Српске народне слободоумне странке већ идућег месеца настале су две нове партије: Српска народна радикална странка на челу са Јашом Томићем и Српска народна либерална странка на челу са Михаилом Полит-Десанчићем.

Присталице непромењеног Бечкеречког програма организовале су странку која је задржала име Српске народне слободоумне странке (Милетићева Народна странка), али је у јавности била познатија као Либерална странка. Лист *Браник* је постао службени орган ове странке, а Михаило Полит-Десанчић њен најугледнији представник. Само недељу дана касније, маја 1887 године, у Новом Саду су организовале своју странку и присталице проширеног Бечкеречког програма. Она се назвала Целокупна српска народна слободоумна странка, да би од 1891. године, променила име у Српска народна радикална странка, познатија по краћем називу Радикална странка. Милетићева Застава је била лист ове странке, а њен најзначајнији вођа био је Јаша Томић. Овим догађајима је окончана фаза настанка радикализма у бившем војводству који се половином седамдесетих година појавио

као нова идејна струја, почетком осамдесетих као неформална политичка група, да би се 1887. године конституисао у посебну политичку странку.

Захваљујући неслози до краја XIX века ниједан српски опозициони посланик са територије бившег војводства није изабран за Угарски сабор. Крајем 1889. године либералско-радикали сукоб је кулминирао жестоком полемиком која се водила између страначких гласила *Засџаве* и *Браника*. Заоштрен политички тон и отворена беспопштедна политичка борба између две српске опозиционе партије резултирала је 4. јануара 1890. (на Туциндан) убиством Мише Димитријевића. Њега је усмртио Јаша Томић, ударцем ловачким ножем у срце на новосадској железничкој станици (простор данашње Лиманске пијаце), пред очима Димитријевићеве супруге и најближег пријатеља Николе Јоксимовића, уредника *Браника*. Повод за ово убиство било је таблоидно писање *Браника* о писму Милице Милетић (ћерке Светозара Милетића и супруге Јаше Томића) из 1884. године упућеном њеном тадашњем веренику Бранку Петровићу, у коме му је обећавала да ће склапањем брака с њом добити у мираз лист *Засџаву* и место уредника. С друге стране, уредништво *Браника* је најављивало објављивање целог писма с намером да се упрља част Јаше Томића и оспори кредибилитет *Засџаве*. Ривалитет који није остао на граници политичке борбе, већ је ушао у дубоку личну сферу односа између Димитријевића и Томића трајао је готово целу деценију. У одбрану Јаше Томића организовао се масовни покрет Новосађанки, које је предводила Амалија Стратимировић. Петицију за његово помиловање са потписима преко 3.000 жена и девојака Амалија је 1892. однела у Пешту, министру правде Силађију. Он је, према писању Заставе, саслушао депутацију новосадских жена, уз уверавање да ће урадити све што буде могуће, а примио

је само форме ради. Јашу Томића је Краљевски судбени сто првостепено осудио на доживотну робију, другостепени Апелациони суд у Сегедину казну је смањео на 15 година робије, док му је коначно Краљевска курија изрекла пресуду од шест година робије у Вацу и пет година губитка грађанских права по истеку затворске казне.

Томић је као осуђени убица у друштвеном животу умногоме био ограничен. Он је био стварни вођа и најутицајнији члан Радикалне странке, али никад није био њен председник, већ само члан средишњег одбора и уредник *Zastava*. Није могао да буде посланик у Српском народно-црквеном сабору, нити да предводи посланички клуб своје странке чак ни кад је она од 1902. до 1910. била најјача странка. „Туцинданска трагедија“ није била трагична само по Димитријевића и штетна по Радикалну странку и Томића већ и по читав српски народ у Угарској. Она је поделила српску политику и српско друштво у веома незгодном времену. Срби у Угарској били су тиме знатно ослабљени баш у деценијама најтежих мађарских на-сртаја на националне мањине и у време сужавања и укидања народно-црквене аутономије. После убиства Димитријевића вођство Либералне странке преузео је Михаило Полит-Десанчић. Димитријевић је преузео и уређивање *Браника* у којем је имао одлучујућу реч до избијања светског рата, када су *Браник* забраниле државне власти.

На изборима за српски народно-црквени сабор, одржаним 1890. године, гласачи су поверење поклонили либералима, који су добили 24, а радикали тек 11 мандата, оставши заједно у опозицији. На том Сабору је, после Анђелићеве смрти, за патријарха изабран Георгије Бранковић.

На Сабору од 1892. камен спотицања био је црквено-народни устав, подругљиво назван „јединствени статут“, који је ишао

за вирилизацијом (постављањем посланика) и клерикализацијом Сабора и изазвао велико огорчење у народу. Застава је недељама доносила изјашњавање црквених општина против овог нацрта. Представници народа одбијали су образложење да је реч о стварању „народне цркве“ изнутра, јер је заправо сужавана народно-црквена аутономија споља. Кад се видело да то не пролази у народу, угарска влада је одговорила да одобри одржавање Сабора.

Пре формалног враћања Томића на место главног уредника *Засиаве*, још једном је 1897. покушано да се радикали и либерали договоре о изборима за Српски народно-црквени сабор. Српске странке су 1. јуна 1897, на Спасовдан, објавиле заједнички проглас Србима бирачима у коме су позвале на јединство. Бирачи су радо прихватили најављено јединство ових партија, што је резултирало великом победом либерала и радикала на изборима за Српски народно-црквени сабор. Посланици верни патријарху освојили су само осам мандата, а уједињена опозиција 65, од чега је било 37 либерала и либералних самосталаца и 28 радикала. Али заседање није ни отворено.

Мајски сабор 1902. давао је наде да ће српски парламент моћи да опстане и ауторитативно решава крупне проблеме српског народа у Угарској. Радикали с Јашом Томићем на челу имали су тада већину и успели су 1906/1907. да на Сабору прогурају Манастирску уредбу, како би се у манастирима рационално пословало, као и да покрену нека важна питања у области школства, супротстављајући се Апоњијевом мађаризаторском закону.

Последњи црквено-народни сабор отворен је 29. маја 1910. године. Отворио га је, читањем краљевског рескрипта на мађарском језику, комесар Јулије Рохоњи, угарски државни

секретар. Његов заменик био је Србин Павле Јовановић, чиновник мађарског министарства из Будимпеште. Том сабору је био задатак да обнови средишње народно-црквене аутономне власти, изабере нов Саборски одбор, Митрополијски црквени савет и Народни школски савет, изабере главног школског референта, допуни неке аутономне уредбе, а нарочито уредбе о српским вероисповедним школама и свештеничкој дотацији. Већина саборских посланика припадала је Самосталној странци, а мањина Радикалној странци. Закључци последњег сабора нису добили практичну примену, јер је мађарска влада 11. јула 1912. суспендовала све главне уредбе донете на саборима, почевши од 1871. године, па чак и уредбу о устројству самог сабора од 14. маја 1875, правдајући се чињеницом да су на српским саборима, после доношења IX законског чланка из 1868, донете уредбе штетне по највиши краљевски интерес.

Ово је био последњи удар који су централне власти нанеле Србима у земљама Хабзбурга. Привилегије које су крвљу стечене и жеља за очувањем сопствене националне индивидуалности нашли су се на ударима шовинистичких и великодржавних намера владајућих политичких елита у Аустроугарској, што је српство у крајевима северно од Саве и Дунава дочекало у историјској дефанзиви, која није виђена још од османских освајања ових простора у XVI веку.

Шира литература

Зигфрид Капер, Српски покрет у јужној Угарској (1848) I, превео Светозар Ј. Здравковић, Београд 1870;

Франц Ваничек, Историја Војничке Крајине или Историја васцелог српског народа са ове и оне стране Дунава, Саве, Уне, Врбаса тако и приморја : (од 1538 до 1873=335 година). књ. 1, Нови Сад 1878;

Зигфрид Капер, Српски покрет у јужној Угарској (1848) II, превео Светозар Ј. Здравковић, Београд 1879;

Гаврило Витковић, Прошлост, установа и споменици угарских краљевих шајкаша: од 1000. до 1872, Гласник српскога ученог друштва: различна научна грађа, књ. 67, Београд 1887;

Аврам Ђукић, Приказ Витковићеве најновије књиге: Прошлост, установа и споменици угарских краљевих шашкаша од 1000. до 1872, Летопис, св. 157, Нови Сад 1889;

Мирон Ђорђевић, Историја Светосавског манастира Ковиља храма Св. аранђела Михајила и Гаврила у богоспасајемој епархији Бачкој: с приступом о чину монашком уопште и у Срба, Нови Сад 1891;

Михајло Пупин, Од пашњака до научењака, Велики Бечкерек 1929;

Иван С. Павловић, Шајкашка 1848–1849, Гласник Историског друштва у Новом Саду V (1932);

Иван С. Павловић, Шајкашка 1848–1849, Гласник Историског друштва у Новом Саду VI (1933);

Иван С. Павловић, Шајкашка 1848–1849, Гласник Историског друштва у Новом Саду VII (1934);

Јован Савковић, Преглед, постанак, развитак и развојачење војне границе,
Нови Сад 1964;

Иван Јакшић, Из пописа становништва Угарске, Нови Сад 1966;

Група аутора, Шајкашка I, Нови Сад 1975;

Група аутора, Шајкашка II, Нови Сад 1975;

Лазар Ракић, Радикална странка у Војводини : (до почетка XX века), Нови
Сад 1975

Лазар Ракић, *Нагаљ*, Матица српска, Нови Сад 1988;

Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини III, Нови Сад 1990;

Славко Гавриловић, Срби у Хабсбуршкој монархији (1792-1849), Нови Сад
1994;

Милан Туторов, Банатска рапсодија, Нови Сад 2001;

Лазар М. Добросављевић, Шајкашке нарави, Сремска Каменица 2002;

Лепосава Кљајић, Манастир Ковил, Нови Сад 2004;

Дејан Микавица, Српска Војводина у Хабсбуршкој монархији : 1690-1920 :
историја идеје о држави и аутономији пречанских Срба, Нови Сад
2005

Група аутора, Војводина I, Нови Сад 2008;

Група аутора, Војводина II, Нови Сад 2008;

Маша Кулаузов, Постанак, развитак и развојачење Војне границе,
Аустријске монархије“, Зборник Матице српске за друштвене
науке 2008;

Јелена Бањац, Манастир Ковил, Нови Сад 2013;

Василије Крестић, Срби у Угарској : 1790-1918, Нови Сад 2013

Зоран Стевановић, Војводство Србија и Тамишки Банат (1849-1861),
каталог изложбе (ж, Нови Сад, 2014